

Motives of Sadness and Despair in the Works of Yitzhak Rabinowitz

Assistant Professor: Majeed Abood Rahima
Baghdad University - College of Languages - Department of Hebrew
Language
majeed.rheimah@colang.uobaghdad.edu.iq

Copyright (c) 2025 Assistant Professor: Majeed Abood Rahima

DOI: <https://doi.org/10.31973/2fdz1s05>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](#).

Abstract:

This research is an overview of the life of the Jewish writer and writer Yitzhak Rabinowitz and his bitter experience in life and society and its impact on his productions. He was born in Poland in 1884 to “wealthy parents.” We find that when his father's financial condition worsened and his mother's illness, who was naturally ill, increased, when he was thirty years old, he felt sadness and despair, which had already reached a dead end and he had no choice but to immigrate to America, to the place where his children had settled earlier. There is no doubt that sadness, in its simplest connotations, is an emotional state and an internal feeling in which despair, pain, depression, and a sense of frustration are mixed. It is one of the most important phenomena that was frequently mentioned in modern Hebrew poetry.

It seems that the reasons for the sadness of the Jewish writer have many motives, including “the psychological motive that is represented by the inability of the Jewish individual to integrate with his surroundings,” including the “social motive that manifests itself in class disparity and cases of poverty,” and among them a political motive that “manifests itself in the social system.” The authorities and their oppressive practices towards the Jewish individual and force him to emigrate from his country of origin. Hence, I was motivated to choose this topic as a field for research and study, taking the Jewish poet (Yitzhak Rabinowitz) as a model representing this phenomenon, through extrapolation of his poetic productions, extracting from them poetic texts that were dominated by the tendency of sadness and despair, and trying to identify the causes and motivations. Which affected his psychological world, and made him a sad and desperate writer who sheds his tears and vents his sadness and pain.

The importance of the research comes from the importance of the phenomenon that it seeks to address, as well as from the importance of the poems that it chooses for study. The phenomenon of sadness - which has a striking presence in the poetry of (Yitzhak Rabinowitz) - stops the student and raises many questions about the prevalence of this phenomenon and its control over his psychological world. For reference, most Jewish poets suffer from estrangement, as a result of their distance from the homelands in which they lived due to social and political unrest, or as lovers overflowing with affection and longing for loved ones who have departed and others who have left.

The writer Yitzhak Rabinowitz embodied the tragedy of sadness in his poetry, and his psychological pessimism reached its peak. Thus, the researcher devoted himself to studying (the motives of sadness and despair in the works of Yitzhak Rabinowitz), complementing the efforts of the distinguished professors and researchers who preceded him, in accordance with the analytical method that came in an introduction, three chapters, and a conclusion. The research reached an important result, which is the prevalence of this type of sad poetry in Modern Hebrew poetry is a reflection of the historical and cultural context, and the literary styles used by Hebrew poets to express their feelings and thoughts.

Keywords: Motives of sadness, writer Yitzhak Rabinowitz, Hebrew poetry

بواعث الحزن واليأس في نتاجات يتسحاق رابينوفيتس

استاذ مساعد مجيد عبود رحيمه

جامعة بغداد - كلية اللغات - قسم اللغة العبرية

majeed.rheimah@colang.uobaghdad.edu.iq

(مُلخَصُ البَحْث)

يتضمن هذا البحث لمحة مكثفة عن حياة الكاتب والأديب اليهودي يتسحاق رابينوفيتس وتجربته المريرة في الحياة والمجتمع وتأثيرها على نتاجاته، فقد ولد في كوفانا ١٨٨٤ لوالدين ثريين، إذ نجد أنه عندما ساءت الحالة المالية لوالده وازداد مرض والدته التي كانت مريضة بطبيعتها، عندما كان في الثلاثين من عمره شعر بالحزن واليأس، الذي وصل بالفعل إلى طريق مسدود، ولم يكن أمامه خيار سوى الهجرة إلى أمريكا، إلى المكان الذي استقر فيه أبناؤه في وقت سابق، وهنا اشتد حزنه في أرض الغربية.

ولا شك، أن الحزن في أبسط دلالاته هو حالة انفعالية وشعور داخلي يختلط فيه اليأس، والألم، والكآبة، والاحساس بالإحباط. وهو من أهم الظواهر التي تردت بكثرة في الشعر العبري الحديث. وعلى ما يبدو أن من أسباب حزن الأديب اليهودي له العديد من البواعث، منها: "الباعث النفسي يتمثل في عدم قدرة الفرد اليهودي على الاندماج مع محيطه"، ومنها الباعث "الاجتماعي يتجلى في التفاوت الطبقي وحالات الفقر"، ومنها الباعث السياسي الذي "يتجلى في منظومة السلطات وممارساتها القمعية اتجاه الفرد اليهودي وإلزامه بالهجرة من بلده الأم.

ومن هنا تولدت لدي الدوافع إلى اختيار هذا الموضوع ليكون مجالاً للبحث، متخذاً من الشاعر اليهودي (يتسحاق رابينوفيتس) أنموذجاً يمثل هذه الظاهرة، وذلك عبر استقراء لنتاجاته الشعرية، واستخراج ما بها من نصوص شعرية غلب عليها نزعة الحزن واليأس، ومحاولة التعرف على الأسباب والبواعث التي أثرت في عالمه النفسي، وجعلت منه إديباً حزينا يائساً يسكب دمه وينفث حزنه وألمه.

وتأتي أهمية البحث من أهمية الظاهرة التي يتطلع لمعالجتها، وكذلك من أهمية القصائد التي يختارها للدراسة، فظاهرة الحزن - لها حضور لافت للنظر في شعر (يتسحاق رابينوفيتس) - تستوقف الباحث، وتوجه العديد من التساؤلات حول شيوع تلك الظاهرة وسيطرتها على عالمه النفسي.

وللاشارة فإن أغلب الشعراء اليهود يعانون من غربة، جراء ابتعادهم عن أوطانهم التي عاشوا فيها بسبب الاضطرابات الاجتماعية والسياسية، أو عشاقاً فاض بهم الوجد الى اشخاص سبقوهم بالهجرة الى فلسطين، والحنين لأحبة رحلوا وآخرين غادروا. وقد جسد الكاتب يتسحاق رابينوفيتس مأساة الحزن في أشعاره، وبلغ التشاؤم النفسي لديه مبلغه. وهكذا أفرد الباحث لدراسة (بواعث الحزن واليأس في نتاجات يتسحاق رابينوفيتس) هذا البحث مكملاً به جهود من سبقه من الأساتذة الأفاضل والباحثين على وفق المنهج التحليلي الذي جاء في تمهيد وثلاثة فصول وخاتمة. وقد توصل البحث الى نتيجة مهمة هي شيوع هذا اللون من الشعر الحزين في الشعر العبري الحديث نتيجة ظروف وحوادث مرت في حياة هذا الشاعر في قصائده، والتي انتخبنا منها نماذج لنوضح سبب هذا الحزن.

الكلمات المفتاحية: بواعث الحزن، يتسحاق رابينوفيتس، الشعر العبري.

המניעים של העצב והייאוש ביצירותיו של יצחק רבינוביץ

תקציר עברי:

מחקר זה כולל סקירה נרחבת על חייו של הסופר והמחבר היהודי יצחק רבינוביץ ועל ניסיונו המר בחיים ובחברה והשפעתו על יצירותיו. הוא נולד בפולין ב-1884 ל"הורים עשירים". אנו מוצאים שכאשר מצבו הכלכלי של אביו החמיר ומחלתה של אמו, שהייתה חולה מטבעה, גברה, כשהיה בן שלושים, הוא חש עצב וייאוש, שכבר הגיעו למבוי סתום ולא נותרה לו ברירה אלא לעלות לארץ אמריקה, למקום שבו התיישבו ילדיו קודם לכן.

אין ספק שעצב, בקונוטציות הפשוטות ביותר שלו, הוא מצב רגשי ותחושה פנימית שבה מתערבבים ייאוש, כאב, דיכאון ותחושת תסכול. זוהי אחת התופעות החשובות שהוזכרו תדיר בשירה העברית החדשה. נראה שלסיבות לעצבותו של הסופר היהודי יש הרבה מניעים, ביניהם "המניע הפסיכולוגי המיוצג בחוסר יכולתו של הפרט היהודי להשתלב בסביבתו", לרבות "המניע החברתי המתבטא בפער מעמדי ו" מקרי עוני", וביניהם מניע פוליטי ש"מתבטא במערכת החברתית הרשויות ושיטות הדיכוי שלהן כלפי הפרט היהודי ומאלצות אותו להגר מארץ מוצאו".

לפיכך, הייתה לי מוטיבציה לבחור בנושא זה כתחום מחקר, תוך נטילת המשורר היהודי (יצחק רבינוביץ) כמודל המייצג תופעה זו, באמצעות אקסטרפולציה של הפקותיו הפואטיות, תוך הוצאת מהן טקסטים פיוטיים שנשלטו על ידי הנטייה. של עצב וייאוש, וניסיון לזהות את הסיבות והמניעים שהשפיעו על עולמו הפסיכולוגי, והפכו אותו לסופר עצוב ונואש שמזיל את דמעותיו ומוציא את העצב והכאב שלו.

חשיבותו של המחקר נובעת מחשיבותה של התופעה שהמחקר מבקש להתייחס אליה, וכן מחשיבות השירים שהוא בוחר ללימוד תופעת העצבות - שיש לה נוכחות בולטת בשירתו של יצחק רבינוביץ. עוצר את החוקר ומעלה שאלות רבות לגבי שכיחות תופעה זו ושלטתה על עולמו הפסיכולוגי.

יש לציין כי, רוב המשוררים היהודים סובלים מניכור, כתוצאה מהתרחקותם מארצות המולדת שבהן חיו בשל תסיסה חברתית ופוליטית, או כאוהבים השופעים חיבה וגעגועים לאוהבים שעזבו ואחרים שעזבו. הסופר יצחק רבינוביץ גילם בשירתו את טרגדיית העצב, והפסימיות הפסיכולוגית שלו הגיעה לשיאה.

כך התמסר החוקר לחקור את (מניעי העצב והייאוש ביצירותיו של יצחק רבינוביץ), במטרה להשלים את מאמצייהם של הפרופסורים והחוקרים הנכבדים שקדמו לו, בהתאם לשיטת הניתוח שהגיעה בהקדמה, המחקר כולל שלושה פרקים. , ומסקנה המחקר הגיע לתוצאה חשובה, שהיא השכיחות של סוג זה של שירה עצובה בשירה העברית החדשה היא שיקוף של ההקשר ההיסטורי והתרבותי, והסגנונות הספרותיים שבהם השתמשו משוררים עבריים כדי לבטא את רגשותיהם ומחשבותיהם.

מילות מפתח: המניעים העצב, יצחק רבינוביץ, השירה העברית.

חשיבות המחקר

1- המחקר הזה מתעניין במניעים של העצב והייאוש ומשמעותיהם.
2- לדעת את הסיבות לנוכחות השירה העצובה בשירתו של המחבר יצחק רבינוביץ.

3- העבודה יכולה להיות מועילה לחוקרים ולסטודנטים במחלקת השפה העברית, ובמיוחד, מאחר שהוא מראה להם את האופי והסוגים של העצב והייאוש בשירתו של יצחק רבינוביץ.

מטרות המחקר

מטרתו של המחקר הזה , היא לחקור את המניעים של העצב והייאוש בשירתו של יצחק רבינוביץ. לכן כדי להשיג את מטרת המחקר , יש לנקוט את הצעדים הבאים.

- 1- הגדרת מובנו של המונח "העצב".
- 2- לחקור את תופעת העצב והייאוש והסיבות בשירתו של המחבר יצחק רבינוביץ.
- 3- ניתוח של דוגמאות נבחרות מן שירתו של המחבר רבינוביץ המכילות את תופעת העצב והייאוש בצורותיה השונות.
- 4- ההתייחסות לסיבות של העצב בספרות העברית החדשה ובמיוחד בספרותו של המחבר רבינוביץ.

שיטת המחקר

שיטת המחקר מתייחסת לדוגמאות שרירות מתוך עיון אנליטי .

מחקרים קודמים

"הצער בספרותה של דליה רביקוביץ" מחקר שמפורסם מאת פרופ' עימאד סעיד . 2014 .

מבני המחקר

המחקר הזה מחולק להקדמה ושלושה פרקים, בהקדמה של המחקר הוצגה המסגרת הכללית של המחקר מבחינת מטרת המחקר, שיטת המחקר, חשיבות המחקר מחקרים קודמים. הפרק הראשון מתעניין במניעים של העצב והייאוש בספרות העברית החדשה. והפרק השני הבליט את האוטוביוגרפיה ויצירותיו של יצחק רבינוביץ, הפרק השלישי כולל בפרק הזה ניתוח, לפי שיטת הניתוח הספרותי, כמה טקסטים עבריים שנבחרו למחקר. בפרק הזה התעניין המחקר בניתוח של עשרה סוגים שונים של טקסטים בשירתו של רבינוביץ. ולאחר מכן, יבואו המקורות והסכום, שהוצגו באמצעותן התוצאות הבולטות ביותר שהגיעו על-ידי המחקר.

הפרק הראשון: המניעים של העצב והייאוש בספרות העברית החדשה:

פתיחה:

העצר: זהו רגש המבטא תחושה עצובה של געגוע, אובדן או חיסרון. מצבים רגשיים עזים מתבטאים בדרך כלל באמצעות בכי. גם הוא היפך השמחה ונגד עליזות^(Kristeva, J 1988, P.345) ונאמר כי הוא "הטרדה הקורה בגלל פגע או אבידת דבר אהוב בעבר"^(דעייל, א. עמאד סעייד 2014, 'ס' 74).

מי שקורא את התורה, מבחין תמונות שונות של צער, כמו הבכי והקינה פעם, והיללה והתיפחות פעם אחרת^(ضيف، شوقي 1980, 'ס' 9). הספרות העברית החדשה כמו שאר הספרויות האחרות, מתארת את המציאות, את השאלות החברתיות והכלכליות ואת הצערים והמכאובים הנובעים משאלות אלה, שהסופר שוקד להתייחס אליהם ביצירותיו כי הסופר כשכותב להביע את עצמו, מנסה להתקטב הסקטור הגדול ביותר מקוראיו, כי האמן בכלל מתפקד משרה חברתית אינה מתאמתאלא כשמקבל ההמון מה שיצר^(اسماعيل، عز الدين 1963, 'ס' 33).

הספרות העברית החדשה כוללת סופרים רבים, מספרים או משוררים, יצירותיהם הסתמנו בצער ובייאוש ובפסימיות, נזכור את יוסף חיים ברנר שאומר ברומנו "בחורף": "צער עמוק ונוקב עד התהום, עצר קהה ומהול ברפש, צער עד אין קץ ותכלה, עד סוף כל הדורות." ראוי לציין כי יצירותיו של ברנר הסתמנו בחותם הצער והייאוש^(קורצוויל, ברוך, 1973, 'עמ' 271).

גם כן, יהודה ליב גורדון שהסתמנו שיריו בפסימיות קיימת בכל שלבי יצירותיו^(שאנני, אברהם, 1956, 'עמ' 264) והצער והייאוש הוא מהות המשורר כמו שאומר אברהם שלונסקי בשיר "תשרי": "אכן אני פיטן, לכן כך עצוב"^(קורצוויל, ברוך, 'עמ' 109).

בתקופת אמריקה הירבה רבינוביץ להגות נכאים על גורלו המר. בשנת תרנ"ג החליט לצאת מתוך "עמק הבכא" ולנסוע לאמריקה. עוד קודם צאתו שלח ל "העברי" את שירו "אנקת חלל" ביטוי להלך רוחו באותם הימים משמש ביחוד השיר "מה לי הכא. מה לי התם" שנתפרסם במאסף "תלפיות"^(קבוקב, יעקב, 1966, 'עמ' 270).

בשנת תרנ"ט שלח רבינוביץ ל"הפסגה" את שירו "תקות משורר" שבו הגיע לשיא של יאוש. כדי לנמק את יאוש המר צירף לשיר "מכתב להתעורר", מיום א' מארס 1899, המחריד בגילוי – הלב שבו ובתוגה הנסוכה על שורותיו^(בעריכת ש. א. 1978, 74-81).

כשהורע מצבו הכספי של אביו וכשגברה מחלתה של אמו, שהיתה חולנית מטבעה, חזר רבינוביץ לקובנה. במשך שעתיים ביום למד אז גפ"ת עם אברך אחד ושאר זמנו הקדיש ללשונות אירופיות ולקריאה בספרי ההשכלה. בימים ההם התרועע עם צעירי העיר, ולפי סיפורו התאהב בבחורה, שהיטיבה לכתוב עברית, אולם "לרגלי תהפכות עתותי קרעי מלבי"^(נחום מאיר שייקוויטש, 1975, עמ"ס 98-99). רק בשיר אחד, נגע רבינוביץ במוטיב האהבה ב"יסורים של אהבה" הוא מתגעגע לאהובתו "דינה". הוא רוצה לראותה כעת אחר חצי יובל שנים ומביע את המשאלה למות לפניה, כדי לקדם את פניה בעולם בו "יחדש האל כנשר נעוריק". יש להניח שהתכוון לאהובת נעוריו, שעליה סיפר במאמרו האוטוביוגרפי "ואלה תולדות יצחק" שם העלה את זכרה של עלמה אחת שהצטיינה בידיעותיה העבריות וקנתה את לבו.^(GustavBader, 1900,P303)

הפרק השני: האוטוביוגרפיה של יצחק רבינוביץ:

רבינוביץ הקל עלינו את כתיבת תולדותיו על ידי המאמר האוטוביוגרפי "ואלה תולדות יצחק", שפירסם ב"אוצר הספרות"^{(אנציקלופדיה העברית, (1953), עמ"ס 278)} כשהיה בן מ"ג בדבריו מורגשת נעימת היאוש. הוא חוזר ומטעים, שהזקנה קפצה עליו ושאין לו כל מקור למחיתו. מדבריו יוצא, שכבר אז הגיע למבוא סתום ולא היתה ברירה בידיו אלא להגר לאמריקה, למקום שבניו התיישבו עוד קודם לכן^(קבוקוב, יעקב, שם, עמ"ס 272).

יצחק רבינוביץ נולד בשמחת תורה תר"ז (1847) בקובנה ל"הורים עשירים ונדיבי עם". הוא קיבל חינוך מסורתי מפי מלמדים וראה את עצמו כ"אחד מחלל החנוך הרע בארצו". המלמד שהשפיע עליו ביותר היה ר' משה יצחק מקאלוואריע. הוא לימדו לאחר שהגיע למצוות והכניסו לתוך רוח כתבי הקודש.^(RussiaThe Jewish,1871,p.31)

בן י"ד תהה* אברהם מאפו על קנקנו ומצאו ראוי לטיפול מצדו. מאפו לימדו חינם דקדוק וחומש ואף גרמנית – במשך שנתיים. בשנים אלו המשיך הצעיר לדאות "על כנף רננים" ולכתוב שירים. אולם בביתו חשדוהו באפיקורסות מפני שלמד מפי מאפו ומפני שקרא ב"ספרי מינות". דודו, שהיה רב' יעץ לאביו שישלח את הבן מן העיר. יותר משלוש שנים התגלגל הבחור בבתייהם של רבנים בעיירות באסטו, סאפאיזסאק ובראגולה שבסביבות קובנה. אולם גם בפרק – זמן המשיך לקרוא בספרות החדשה ואף המשיך בכתיבת שירים^(קבוקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 272).

כשהורע מצבו הכספי של אביו וכשגברה מחלתה של אמו, שהיתה חולנית מטבעה, חזר רבינוביץ לקבנה. במשך שעתיים ביום למד אז גפ"ת עם אברך אחד ושאר זמנו הקדיש ללשונות אירופיות ולקריאה בספרי ההשכלה. בימים ההם התרועע עם צעירי העיר, ולפי סיפורו התאהב בבחורה, שהיטיבה לכתוב עברית, אולם "לרגלי תהפוכות עתותי קרעתי זכרה מלבי"¹ [אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו](#), כרך ה (1952), עמ" 2281.

בשנת 1877 נשא לאשה את בתו של ר' ליב קאנצל בעיר טלז ועבר לגור שם. בהיות לחמו נתון השתלים שם תחת השגחתו של ר' מרדכי נאטאזון שהיה אבי חותנתו, והמשיך בעצמו גם בלמודי גפ"ת. בטלז התוודע אל יל"ג וככה יספר על ידידותם: "בשבתי שאנן ושלו בחדרי ברדת אלי המן על שלחני, התהלכתי כער זכאח את ידידי הר"ר גורדאן נ"י אבי כל תופש כנור בשפה קדשנו. זה קרבני כמו נגיד וכל מבחרי ספריו לא אצל ממני, וקנאת סופרים הרבתה אז חכמה בלבי ואכתוב אז מאמרים ספרותיים גם שירים רבים שרתי שמצאו חן בעיני" (*Emma*,¹ *Felsenthal, 1900:P303*).

כש "נהפך על חותנו הוכרח רבינוביץ, שבינתיים ילדה לו אשתו בן ובת, לשקוד על פרנסתו. לאחר כמה נסיונות בלתי - מוצלחים" בעולם המסחר פתח "חנות לכל מיני בשמים ופטום הקטורית" אבל היה משכים לקום כדי לכתוב את שיריו. "בידים מלכלכות בעטרן ובנפט כתבתי שירי הגיון, שרתי שירי ציון ולבי ובשרי ירננו אל אל חי"² [דנים על הקמת קונסוליה סובייטית](#), 1948, עמ" 23.

רבינוביץ מספר, שבילה 22 שנה בטלז "העיר הנדחת". לאחר שאבדו לו מסחרו וכספו בעין רע עבר לוויילקומיר בשנת 1888 עד כאן הפרטים האוטוביוגרפיים שמסר המשורר. אנו מוצאים ברשימתו גם כמה פרטים על עבודתו הספרותית³ במאמרו "שפת עבר וספרותה באמריקה", 1900 עמ" 463.

יצחק רבינוביץ היגר לאמריקה בשנת תרנ"ג וחי כאן את שבע שנות חייו האחרונות שהיו בשבילו שנות עמל וסבל רוחניים וחמריים כאחת. הוא בא לשם ובצקלונו הספר "זמרות ישראל" שהוציא בוויילנה בשני חלקים ושבזכותו קנה לו שם של "משורר לאומי". הוא היה תלמידו של מאפו והתרועע עם יל"ג ושלמה מנדלקרן. בכל זאת, ניפץ גם הוא את כנורו אל סלע המציאות העוויינת כדוליצקי וכאימבר שבאו לפניו. שנות ה-90 שבהן נעשו אמנם מאמצים מרובים לקיים את העתונות העברית ולהצעיד קדימה את הספרות העברית, לא היו שנות רצון לדברי שירה. (*1964, PP.78-79. Marnin Feinstein*)

יצירותיו:

אנו מוצאים ברשימתו גם כמה פרטים על עבודתו הספרותית. הוא פירסם שירים בממות אלה: "הבקר אור", "כנסת ישראל", "הכרם", "האסיף", "אוצר הספרות", ו"המליץ". בין הפואימות בכתבי יד הוא מונה ביחוד ארבע אלה: "עמק יזרעאל, שיר סיפורי מחיי הקאנטוניסוים", "על קודש השם", שתכנו גלות ספרד, "נספה בלא משפט", מתקופת הצאר ניקולאי, ו"הנקמה", מזמן החשמואים^(קבוקב, יעקב, שם, עמ"ס 270).

מתוך הדברים שרבינוביץ מספר על דרך בכתיבתו יוצא ברור, שהיה בעל מזג סנטימנטלי. כל מקרה מעציב היה נותן בו את אותיותיו ובקראו דברי אחרים היה ממרר בבכי כילד. גם בשעת כתיבה היו עיניו דומעות לפעמים. רבינוביץ מסכם את תולדות חייו בדברי-שיר אלה:

בנאד דברי ימי שפכתי דמעותי,

היה בקצרה ספרתי תולדותי!

שמשי כבר נטה לקצה השמים,

אביבי גז חיש ויעש כנפים,

ריח עפר קבר מרחוק אריח,

הזקנה יום יום אלי מתקרבתי,

אך כנורי מיד - - עוד לא אניח!

רוחי לא ינום, עוד שחר אעירה,

עוד שירי ציון לאחי אשירה

זאת נחמתי האחת והאחרונה

לא לקח ה' רוח קדשו ממני^(קבוקב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 270).

הפרק השלישי: ניתוח שירתו של יצחק רבינוביץ

רבינוביץ היה נוהג לחבר שירים "לשנה החדשה" והיה מביע בהם את רגשות לבו על מצב היהודים ותקוותיהם. בין השירים נמצאים גם שירי ברכה לסופרים ולידידים ועוד, ושירים אבל על משה מונטיפיורי ועל אבי המשורר, רבינוביץ אינו נמנע מלתת את שמות האישים בראשי חרוזיו וגם מלהשתמש בצורת ה"שלישיה" כדי להראות את "כוחו" בשירה.

ברוחו הקודרת רואה יצחק רבינוביץ את השירה העברית כולה כ"אנחה" ממושכת, מולדת עמק הבכא" ממתרי כנורו שנתעוררו על-ידי אסונות היהודים "התמלטו נגינות בת יהודה", שאינן אלא הד ל"כנור נשבר, כנור ישראל, שלא נתקו מיתריו גם תחת עול צריו".

רבינוביץ מוסיף כמה פרטים אישיים, המתארים את הרושם המזעזע שהתרשם מבני עמו בארץ החדשה: "ואני זה לי שנתים וחצי שנה מיום הסיעני קשי יומי כפרח אמלל מארץ מולדתי והשלכתי לעת זקנה לארץ אחרת מעבר לים. לא אכחד כי נבקה רוחי בקרבי ורוח היאוש צרר אותי בכנפיו לנפצאת כנורי אל הסלע".....¹
במאמרו האוטוביוגרפי הנ"ל עמ' 80-81.

גדל צערו על מצבה הירוד של הספרות העברית בארץ החדשה אמנם, לא קיווה שיימצאו כאן גואלים לשיריו. הוא מודיע, שהספר מכיל רק מעט מזער משיריו שנכתבו בעשר השנים האחרונות וששאר כל השירים, ביחוד אלה הכוללים "חזיונות מדברי הימים לבית ישראל ייכנסו לחלק השני. אולם אותו חלק שני לא הופיע".

שיר "מה לי הכא, מה לי התם"

הירבה רבינוביץ להגות נכאים על גורלו המר. בשנת תרנ"ג החליט לצאת מתוך "עמק הבכא" ולנסוע לאמריקה. עוד קודם צאתו שלח ל"העברי" את שירו "אנקם חלל" ביטוי להלך – רוחו באותם הימים משפט ביחוד השיר "מה לי הכא", מה לי התם", שנתפרסם במאסף "תלפיות" בשור זה, שחתום עליו התאריך "ווילקומיר", כ' מרחשון תרנ"ג", עומד המשורר אובד – עצות ואינו יודע לפנות. הוא נושא את נפשו לבוא ציונה ושם לשכוח יגון ואנחה. אולם מפני הצרות שהכבידו אכפן עליו בארץ הדמים הוא מכריז:

מה לי התם, מה לי הכא!
צר מעון לי עמק הבכא,
למה אתע בערבות ציא
הוא מי יתן לי שם חנינה
באמריקא, באויסטרליה!

או בשממות ארגנטינה? (קבוקוב, יעקב־שם, עמ' 982)

קדם צאתו שר את שירו "הפרידה" לפי דברי ההסבר בראש השיר, זהו "שיר של פגעים", בברחי משני לבאים, ילדה לי בת שירתי, טרם עזבי ארץ מכורתי, בעמדי על פרשת דרכים, ט' לחדש הראשון לספירת האזרחים, בקעניגסבערג העיר בשנת 1893". קשה עליו על המשורר הפרידה כ"פרידת נשמה". הוא רואה את עצמו כ"שה אובד מן העדר אברחה". אולם עליו לחפש "שמים חדשים", ארץ חדשה! "הוא מביע את התקווה כי ---

אולי שם באחרית ים, ארגע אנוח

אולי במנוחה שם יומי יפוח

ומתפלל לשלום אחיו האומללים (קבוקוב, יעקב־שם, עמ' 982).

שיר "לאחי בגולה"

השיר הראשון שכתב רבינוביץ באמריקה בשם "לאחי בגולה" השיר מלא יאוש ורגשי חרטה על עזבו את מולדתו, זכרון המקום היה הבסיס שהסופר או המחבר הסתמך עליו, בעניין זה הוא מתמקד בסמיוולוגיה של השמות, הוא הדגיש את הצגת השמות בעלות ההיסטוריה, השייכות לירושה של היהודים (رحيم ، راضي عبد، 2017، ص107):

כי מה מצאתי פה בארץ החדשה,
אחרי עברי ים זעף עם כל המונו?
יסר יסרני יה, יסרני קשה
נשא עלי גוי אשר לא אשמע לשונו!
גוי חפשי, בגלוי יצהיל לי פנים,

ובסתר – גם הוא ידה אבנים¹ קבקוב, יעקב, שם, עמ"ס 982

בשיר "לאחי בגולה" המשורר מתחיל בתיאור בדידותו בגולה לשנים רבים, קורא את העיתונים, הוא סובל בקיץ ובחורף. הבדידות והיחידות שמסירות אותו תמיד, הן מגורמי הדיאכון שנפגע בו, המדוכדכים אינם חוסרים להם מקורות התענוג, אבל הם איבדו את היכולת לחיות או להרגיש בתענוג² صالح، قاسم حسن، 2005، ص225.

שיר "חלום בהקיץ"

השיר "חלום בהקיץ" שנכתב בטלז בשנת 1887 ושבּו הביע המשורר את התמרורותו על נושיו, שנישלוהו ממעמדו המכובד כסוחר.

כי עשרי גז חיש על כנפי סופה
כי נפלתי אהה, בידי לא אוכל קום

וזולת צרתי, בכפי לא דבק מאום,¹ קבקוב, יעקב, שם, עמ"ס 523.

מורגש בדבריו צערו של איש – השירה, שהוכרח לעסוק במסחר וללכלך את ידיו ב"עטרן ובנפט". בשירו "צדקת ממני" (תרמ"ח) הוא מגיע לידי מסקנה "כי שירה וסחרה" אינן מתאימות לנוכח תוכחתה של רעיתו שיפסיק מכתובה לבלתי כתוב עוד, אבל לא יכול היה לבלום את רוחו.

אינני מושל שליט ברוח,
לעמי זה הבתי שירה,
עוד ערוב שמשו עד יומי יפוח

כנור שפת ציון למו אעירה² קבקוב, יעקב, שם, עמ"ס 802.

רבינוביץ נכנס לפינה שקטה, שבה יוכל להשתעשע בבית – שירתו. הוא משלים כנראה עם הרעיון שלא יוכל למצוא מנוחה בעולם הזה ועל כן ישיר על "חלקי

בעולם הבא" 1887 דרישותיו הן מינימאליות: אוהל קטן, מיטה ושולחן, כסא ומנורה, גם קסת הסופר, דיו וגליון.

שם עול סבלי תסיר מעל שכם

ובהלתי הקטן אנוח ארגיע!

לא אדע דאגת מחר, דאגת פת לחם

רק על כרוב השירה שחקים רקיע¹ קבקוב, יעקב, שם, עמ"272.

אנו מוצאים אצל רבינוביץ עוד כמה שירים אוטוביוגרפיים, שבהם הביע את המית-לבו בחרוזים פשוטים, שרק פה ושם יתרוממו לגובה של שירה. נראה, שנושא השיר הוא התלוננות והתמרמרות² 'جاسم', عدنان شبيب, 2017, ص71.

שיר "משא נפשי"

בשירו "משא נפשי" (1881) הביע רבינוביץ את געגועיו לראות את ארץ אבותיו "למצער רגע אחד" טרם יפוח יומו. ארץ זו מעלה בו זכרונות מספר התנ"ך ומתולדות האומה. המקום הוא הדבר שהגופים עוברים לו משום הגעגועים שלהם, אם היו חוץ ממנו, וגרים בו בהגעתם לו³ 'جاسم', حيدر احمد, 2021, ص79. (הוא מסיים:

גם אחרית הלוי לא תחרידיני

להרמס כמוהו תחת פרסות ערבי!

גם לקץ נורא כזה אומר הנני

להרטיב אדמת קדשי בדמי לבבי

רק רגע אחד הה! ראות בעינים

אדמת ארץ אבותי, ציון וירושלים!⁴ קבקוב, יעקב, שם, עמ"292.

על אבדן "גאון יעקב" מקונן רבינוביץ בשיר "גאוני וקלוני" (תרמ"ט) הוא מתקיף את שונאי ציון מכל המינים כמוכיח בשער. בשירו "נחל מערבי או הנשיקה האחרונה הוא רואה בחזונו את ירושלים בתשעת באב ומבכה את חורבנה ליד הכותל המערבי. הוא פונה למתאבלים:

למה תשבו על ארץ בחבוק ידים

האם בדמעות תבנו הומות ירושלים?

רב לנו היות עוד כצפור נודדת

הבה נושיט ידים לארץ אבותינו

נקום גם נעש חיל בארץ מולדת!⁵ קבקוב, יעקב, שם, עמ"293.

חוזר המשורר ומזדהה שוב עם תנועת חיבת ציון לאחר הקדמה בה יטעם שהמשורר עצוב רוח אני אה לתנים" הוא זוכה לגילוי אליהו ושואל את הנביא מתי יבוא הקץ לצרות העם. הנביא עונה בפשטות שבפעולותיהם של חו"צ יש לראות "יד אל שמים". המשוררים מצאו בדת כמניע חזק ומוטיב רוחני לשיח להמון

הקוראים ולרכוש את הרגש שלם⁶ الربيعي، فاضل عودة، 2001, ص66.

שיר "מנצח בנגינות"

אפשר לומר, השיר הזה פרוגמאטי, החדר יאוש למראה מצבו הקשה של היהודים בגולה. המשורר עומד תוהה. אם לשיר ניחומים או "קונן כיונה", וכדרכו בקודש הוא מכריע לכף היאוש ניחומים או ל"קונן כיונה" וכדרכו בקודש הוא מכריע לכף היאוש:

אך לא הבאתי לכם מור ואהלות
 כי ראשי בשמי רטובים מדמעוטי,
 שבר עם עולם את לבי פולח
 אנחנו בת עמי הן הנה נגינות!
 אם הנך הקורא עלז. שמח
 שטח מעלי, פן תצלול בים דמעוטי¹ קבקוב, יעקב, שם,

עמ"כ 262.

הצער מתכוון בהשקפה פסיכולוגית – לפי הגדרת הפסיכולוגיים – טרד ודכדוך בשל המכאוב והמועקה, ומחמת מה הנפש שונאת אותו ופוגע בכבודה (رشيد، بحشان، 2006, ص 5) וחלק מהם החשיבו את הצער, תגובה מוגבלת מתעטפת בכמה שחור כלפי הופעת החיים² علي، بيداء عباس 2019, ص 10.

שיר "דער בת קול"

השיר, שהוקדש על ידי המשורר מלא צער ותחושת מוות. המשורר מעין חשבון נפש לפעלי ולדאגה שדאג למען עמו. לבניו אין לו מה להשאיר אחריו מלבד כתביו שבהם צרורה נשמתו. הוא מבקש את בניו שיחיו חיי צדק על דרך היהדות, שיכבדו את לשון התנ"ך ושיזכרו את ירושלים.

רב לך יונת – אלם שפוך דמעוטי עינים
 אני, אני אנחמך סערה עניה!
 האל הפודה אותך ממצרים
 הוא יפדה עוד אותך מגלות שלישיה.
 אם רגע באפיי, חיים ברצוני
 מקצות כל הארץ עוד אקבץ את צאני.
 יד על כס יה! לא אפר את בריתכם!
 נשבעתי בקדשי, יש תקוה לאחרייתכם!
 בני בכורי ישראל, כל אוכליו יאשמו

עוד יבא יום, ובירושלים תנחמו! (קבקוב, יעקב, שם, עמ"כ 202).¹

שיר "בקשו עלינו רחמים"

שירו הציוני של יצחק רבינוביץ, שיש בו לא מעט מיסוד הדמיון, שהזכרנו אותו למעלה מפאת הדמיון שבין פתיחתו ובין פתיחת "על השחיטה" לביאליק. המשורר פונה לשמים ולארץ, לאיתני הטבע ואף לכוחות על-טבעיים להתעורר לשברו הגדול של היהודים, הוא מסיים:

בידכם רק אתם חרבותיכם הקימו

אז תושעו, ובירושלים תנחמו! (קבקוב, יעקב, שם, עמ"כ 202).²

שיר "על נהר כבר"

שר רבינוביץ את שירו הארוך "על נהר כבר" לשיר הוסיף את שם-הלווי "שיר של פגעים", כי בו תיאר את מצוקתו ותינה את צרותיו ביובל שנות חייו. עצם השם "על נהר כבר" מעיד על רגש הנכר והזרות שתקף את המשורר ב"ערוב יומו". השיר בן 57 עמוד, המחולק לארבעה פרקים. צרותיו אכפו עליו והוא עומד תוהה מבקש פתרון לחלום החיים. אף-על-פי שהשאלות בפרק השני של שירו נובעות מלב עמוס צער ודאגה, אין הן מקוריות ביותר. המשורר פוקד את פגעי הדור – מלחמת "חכמה עם אולת", ושואל את השאלה העתיקה:

למה בחרנו מכל העמים,

לזרות עפר יעקב בשבעה ימים?

הלזאת רוממתנו מכל ימים,

תת שמנו לחרפות וגונו למהלמות? (קבקוב, יעקב, שם, עמ"כ 272).³

בצעירותו נתן אמון בהשכלה, אולם כעת נוכח לדעת, שתקוותו נכזבה וששבר היהודים עוד גדל. כל חלומותיו באירופה היו מעין שנת חוני המעגל ופה בארץ החדשה באה ההתעוררות. כאן נפגש פנים אל פנים עם המציאות המרה. בפרק השלישי משירו חזר על הערכתו השלילית גם את האבות וגם את הבנים –

תחת שמים חדשים וארץ חדשה,

כנסת ישראל על בניה רוטשה. (קבקוב, יעקב, שם, עמ"כ 272).⁴

הוא בה לידי מסקנה שכל שירתו היתה לשווא:

שוא כנור שפת קודש לאחי עוררתי,

הן ספר זכרונותי לפני פתוח! (קבקוב, יעקב, שם, עמ"כ 292).⁵

מה בחפני לעת זקנה צררתי,

אם לא מלא חפנים עמל ורעות רוח, (קבקוב, יעקב, שם, עמ"כ 272).⁶

בחלק הרביעי והאחרון מתנחם המשורר, שגדולים וטובים ממנו סבלו ורעבו.

לאחר שכל תקוותיו נתבדו אין לו אלא לעשות את חשבונו האחרון עם קונו

ולתכונן למוות. הוא מרגיש שנסתם חזון ממנו והוא שואל לאחריתו. אם אין החיים יכולים לענות על שאלותיו אולי שוכני קבר יוכלו לפתור את חידת הנפש ועתידיה? אם נגזרה על נפשו להתגלגל שוב לעולם –

אז אנודה לאמלל שימלא רצון קוני,
שיהיה משורר עברי אובד כמוני,⁽⁴⁶⁾

כשם שהוא עומד מוכה תמהון בפני המציאות הקשה כך הוא עומד תוהה בפני שאלות הנצח של החיים והמוות. נחמתו היחידה הוא שזקנתו לא ביישה את נעוריו –

לא עשיתי בת שירתי שפחה חרופה,
לא הקטרתי לגבירים קטורת חנפה,
מיתרי כנורי על אידו הרעשתי
מורי עם בשמי אך שמה אריתי!⁽⁴⁷⁾

השיר מסיים בהבטחה, שעוד יעיר כנורו לאוהבי שירי ציון בשירי נחומים ועתידות לאלהיו ולעמו. השיר בכלל מזעזע ביאוש, אבל אינו מוסף הרבה למסכת שירתו של רבינוביץ. הוא מיצירותיו החלושות ביותר, וחבל שדווקא קטעים ממנו מייצגים את שירתו ב"אנתולוגיה של השירה העברית באמריקה".

שיר "ליום הולדתו"

יש לציין ביחוד את שירו "ליום הולדתו" למלאות לו נ"ב שנה. השיר נכתב ברוחו הנכאה של "על נהר כבר" אולם המשורר מתאושש ומצהר –
נפשי עוד ערה, עוד לבי לא מת
קשת לי מחרשה, עט כנף לי את!
עוד אשרקה לחברתי היא בת שירתי
והיא במאור פנים חורשת את תלמי
ותהי זאת אפוא בעניי נחמתי

כי עוד כנור אעירה באחרית ימי!⁽⁴⁸⁾ קבקובי, יעקב, שם, עמ"ס 2003

בשיר זה, בן 17 בתים עגומים, משלים רבינוביץ עם גורלו. בסופו של דבר, העונג הרוחני ששירתו גורמת לו הוא טוב מכל חמדת תבל. על אב זה ש"בני עמי לו מדדו איפת רזון" מכל חזיונותי לא מצאתי חזון", הוא מחליט להמשיך בעבודתי על הרי ישראל וככהן גדול עוד לבוא אל הקודש. רבינוביץ היה רואה עצמו כאילו נולד ונוער להיות צבר, כמו שהוא נולד בארץ ישראל וביחוד לירושלים השתפכות בזו, הזדהות כזו עם כאבה של הארץ הרחוקה לא מן הנעימות השכיחות אשר משוררי חוץ מארץ.

שיר "ריבי נפשי"

השיר הזה אינו אלא מכתם בצורת סאטירה על משורר שחרוזיו מימיים. השיר נכתב לזכר קלמן שולמאל ושם המשורר מתנוסס בראשי החרוזים. הטוב בין השירים הוא שירו הראשון "ריבי נפשי" שנפתח בשורות מלאות – יואש אלו:

בהפוך עלי פתאום הזמן בלהבות
ואשב משמים דואג לבאות,
היואש בלבי התגנב כרקב.
מאין יבוא עזרי, תשועה אבקש.
האם מן הגורן או מן היקב
הן קשי יומי כנושה לכל אשר לי ינקש
ואני רואה יום יום מה עמוקה מפלתי

ואומר אבד נצחי ותוחלתי! קבקוב, יעקב, עמ"צ 272.

המשורר פוסח בין האמונה ובין היאוש. הוא שואל "אם אמנם יש דין, אך איה הדין" בכל זאת הוא נאחז באמונה ודוחה את טענותיהם של בעלי הספקות: אם טוב הארץ תת לי אינכם יכולים,

למה תקות שמים מני תחמוסו? קבקוב, יעקב, שם, עמ"צ 292.

והרי מעט על שאר שיריו האישיים: ב"נחמתי בעניי" (1890) יתנחם ברעיון ש"שערי דמעות עוד לי לא נסגרו" ושהוא יכול לבכות על כל צרה, ב"סופר עברי וגורלו" (1890), שפתיחתו הוא חיקוי ליהודה הלוי – "שפת עברי, הלא תשאלי לשום סופריך!" הוא מתנה את צרתם של אנשי-העט שאין דורש לספריהם. ב"ודוי הגדול" הוא מספר על הגלגולים השונים בחייו. קודם היה משכל ואחר כך חובב ציון. אולם בערוב יומו הוא בוחן את דרך – חייו ומסתמך על האמונה:

עתה באתי! גם לבי שקט בטוח
כי תקבלני אל רחום, הן תדע חנות!
והיה בערוב שמשו עת יומי יפוח

כנפיך אחסה עד יעבר הוות! קבקוב, יעקב, שם, עמ"צ 300.

מלבד שירים אישיים אלה חיבר רבינוביץ שירים שאפשר לחלקם לפי הסוגים הבאים: שירים על מאורעות הזמן, שירי ציון, שירים היסטוריים ושירים לעת – מצוא.

שיר "ציון למשורר"

השיר שנקרא בשם "ציון למשורר" חדר יאוש אופייני לו, אנו רואים את המחלה והמוות, שני הדברים הקרובים מרוח המשורר, שיר זה בכלל הוא השתקפות לקונפליקט הפסיכולוגי שהוא סובל ממנו ואנו מביאים אותו כאן בשלמותו.

גם יצחק המשורר נקט בלי יומו
עד כה בא ולא יסף, פה תם חלומי,

פה היתה קבורתו ברגע הראותו

הקבורות בחייהם ובמותם נשכחים¹ קבוקב, יעקב, שם, עמ" 300.

סיכום:

- 1- ברוחו הקודרת רואה יצחק רבינוביץ את השירה העברית כולה כ"אנחה" ממושכה, מולדת עמק הבכא" ממתרי כנורו שנתעוררו על- ידי אסונות היהודים "התמלטו נגינות בת יהודה", שאינן אלא הד ל "כנור נשבר, כנור ישראל, שלא נתקו מיתריו גם תחת עול צריו".
- 2- רוב שיריו יעירו לזיתן על מצב יהודה החומרי והרוחני אשר ירד פלאים באחרית הימים האלה, בכל שיר ושיר נשמע אנחות איש האוהב את עמו בכל לבו ובכל נפשו. השפה אשר בה כתב את כל שיריו היא שפה עזה ונמרצה.
- 3- הציונית נשמעת בכל שירתו והיא צמודה אל רקע המציאות האפורה של חיי היהודים. שיריו הציוניים הם אופייניים לשירת חיבת ציון בכלל. מעניין הדבר שלחלק השני של "זמרות ציון" צורף שם- הלוי "קבוצת שירי ציון", מחברם ראה את שירתו כחלק בלתי – נפרד משירתם של משוררי ציון.
- 4- בשיר "אשא עיני אל ההרים" שרבינוביץ כתבו בטאנרסוויל מקום שהלך לנוח ממחלת ה"קצר רוח" התרפק על הטבע הנהדר. אולם גם התרפקות זו. הנדירה אצלו, מהולה בצער. כי מה לו הוד כל צבי, מחמד כל סגולה, בשעה שמחלתו לא תתנהו "השב רוח". הוא נושא עיניו אל ההרים שיבקשו עליו רחמים, כשם שעושה זאת בשירו בקשו רחמים עלי בספרו "זמרת ישראל".
- 5- יצחק רבינוביץ היה מן המשוררים היהודים אשר על שיריהם שפוכה רוח חן ונועם וכאשר העיר קוי כנורו השתפכה נפשו ודבריו חדרו בלבב הקוראים.
- 6- יצחק רבינוביץ נותן ביטוי לגעגועיו העזים לציון ומביע אמונה תמימה באלהים. לא על טבע ואהבה ישיר, אלא על גורלו המר, על הזקנה שקפצה ועל המות האורב לו.
- 7- מרירותו של יצחק רבינוביץ גדלה והלכה משירה לשירה ביחוד מזעזעים דבריו שבהם סיפור איך שהיה אנוס להזניח את העברית.
- 8- החיים הקשיים של יצחק רבינוביץ, השפיעו השפעה גדולה על יצירותיו בשירה. יצירות אלה כשהורע מצבו הכספי של אביו וכשגברה מחלתה של אמו, שהיתה חולנית.
- 9- רוב של שיריו של רבינוביץ הם שירים אישיים ומיעוטם לאומיים. בדרך כלל מוסיף כמה צלילים עגומים למסכת שירתו של רבינוביץ.
- 10- אין כל ספק שראוי רבינוביץ לתפוס מקום בתולדות השירה העברית באמריקה. נתבלט רבינוביץ בשיריו הקודרים והתמימים וברוחם הלאומית.

ההערות:

Kristeva, J. 1988: "On Melancholic Imagination", in: Silverman, H. J. and Welton, D. (eds.), Postmodern and Continental Philosophy, New York: State University of New York Press.

דעיבל, א. עמאד סעייד, 2014, دراسات في الادب العبري الحديث، بغداد، ص 74.

ضيف، شوقي، 1956، الرثاء، ط 2، دار المعارف بمصر، القاهرة، ص 9.

اسماعيل، عز الدين، 1963، التفسير النفسي للادب، دار المعارف، القاهرة، ص 33.

קורצוויל, ברוך, 1973, בין חזון האבסורדי, הוצאת שוקן, עמ" 271

שאנן, אברהם, 1956, הספרות העברית החדשה לזרמיה, כך ראשון, הוצאת מסדה, בע"מ, תל - אביב, עמ" 264.

קורצוויל, ברוך, שם, עמ" 159.

קבקוב, יעקב, 1966, חלוצי הספרות העברית באמריקה, דפוס א, הוצאת "יבנה" תל- אביב, עמ" 270.

בעריכת ש. א. גברת, שנה ג': תרמ"ט - תר"ן, עמ" 74 - 81.

נחום מאיר שייקוויטש, 1975, אנתולוגיה של השירה העברית באמריקה, ניו-יורק, עמ" 98 - 99.

Gustav Bader, 1900, "Isak Rabinowitz", Die Welt, May 11. :P,Wiernik, JE, volX, P303.

[אנציקלופדיה העברית](#), (1953), כך ה, עמ" 268

קבקוב, יעקב, 1966, חלוצי הספרות העברית באמריקה, דפוס א, מוסזבע"מ, רח', פיז, תל-אביב, עמ" 272.

"Cheering News From Russia The Jewish Times, vol LLL: no 5, March 31, 1871.

*אברהם מאפו: אנظر: رحيمه، مجيد عبود، 2018، البعد الديني في القصة العبرية الحديثة. بحث منشور في مجلة كلية اللغات جامعة بغداد العدد (37) في كانون الثاني، ص 10.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 272.

[אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו](#), (1952), כך ה, עמ" 281.

Emma, Felsenthal, Bernard Fek, May 11. 1900: P, Wiernik, JE, volX, P303.

דנים על הקמת, 1948, קונסוליה סובייטית, בירושלים, מעריב, 1 בספטמבר, עמ"ס 23

במאמרו, 1900, "שפת עבר וספרותה באמריקה", "השלוח", כרך ח" עמ"ס 463.
במאמרו, 1941, "עברית באמריקה", בספר "דפים מפנקסו של ראבי"י", ניויורק.
Marnin Feinstein, 1964, The Blackstone Memorinl, Midstream, vol.X: no,June, PP.78-79.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 275.
במאמרו האוטוביוגרפי הנ"ל עמ"ס 80-81.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 582.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 982.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 572.

رحيم ، راضي عبد، 2017، ذاكراة المكان عند يهود العراق. وقائع المؤتمر التاسع لكلية اللغات. جامعة بغداد، للفترة 26-27 نيسان، ص 107.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 573.

صالح، قاسم حسن، 2005، علم نفس الشواذ والاضطرابات العقلية والنفسية. مطبعة صلاح الدين، اربيل، ص 225.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 523.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 285.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 272.

جاسم ، عدنان شبيب، 2017، الباعث الديني في الشعر العبري الحديث. وقائع المؤتمر التاسع لكلية اللغات. جامعة بغداد، للفترة 26-27 نيسان، ص 71.

جاسم، حيدر احمد، 2021، الحنين للقدس في شعر ارون زيتلين. بحث منشور في مجلة الترجمة واللسانيات، تصدرها جمعية المترجمين العراقيين- بغداد، العدد 16 / حزيران ص 79.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 292.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 293.

الربيعي، فاضل عودة، 2001، الضغوط النفسية وعلاقتها بالتحصيل الدراسي، جامعة بغداد، كلية التربية ابن الهيثم، (بحث منشورة)، ص 66.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ"ס 262.

رشيد، بحشان رحيم، ٢٠٠٦، الحزن بين البواعث والآثار في شعر ما قبل الاسلام، بحث منشور في كلية الاداب - جامعة بغداد، ص ٥.

علي ، بيداء عباس، 2019، البعد الرمزي للدموع في شعر بياليك. بحث منشور في حويات عين شمس القاهرة، المجلد ٤٧، يوليو - سبتمبر (أ)، يوليو، ص ١٠.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 252.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 272.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 272.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 272.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 292.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 272.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 292.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 300.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 300.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 272.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 292.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 300.

קבקוב, יעקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, שם, עמ" 300.